

DE WERELD IS NIET GENOEG ONTTOVERD. MARCEL GAUCHET OF PHILIPP BLOM?

Luc Vanneste

Marcel Gauchet, *De onttovering van de wereld, een politieke geschiedenis van de religie*, Ingeleid, vertaald en geannoteerd door A. Cloots. Antwerpen, Gompels & Svacina, 2022

Philipp Blom, *De onderwerping, een geschiedenis van de verhouding van de mens tot de natuur*. De Bezige Bij, Amsterdam 2023

Marcel Gauchet is bij ons misschien minder bekend, maar in Frankrijk wordt hij veel gelezen. Hij komt in het rijtje dat door Michel Foucault wordt aangevoerd. Hij heeft zich overigens heel kritisch uitgelaten over die laatste. Dat zijn belangrijkste werk in het Nederlands verschijnt is een goede zaak. Het is wel een heel taai stuk, meer dan 300 bladzijden moeilijke lectuur. Soms is het gewoon niet te volgen. Gelukkig heeft André Cloots, de vertaler en een kenner van het werk van Gauchet, gezorgd voor een goede en klare inleiding en voor verklarende notities in voetnoten. Maar zelfs dan zakt af en toe de moed in de schoenen. Het had eenvoudiger gekund, maar het blijft een belangrijk boek en het is een uitdaging om er zich mee te confronteren. Wie ruimer met de auteur kennis wil maken en onder meer zijn verhouding tot Lacan en Foucault wil volgen, kan terecht in het gespreksboek *'La condition historique'* (2003).

In het Westen wordt geschiedenis doorgaans als vooruitgang gezien. Men stelt zich voor dat de zogenaamd primitieve mens dichterbij de natuur stond en de hele geschiedenis is er een van emancipatie uit een dierlijke toestand. Dat geldt zeker voor de religie: de primitieve mens denkt op een primitief niveau en dat toont zich in zijn geloof. Het is een magisch denken, een geloof in natuurkrachten. Die worden in de loop van de tijd vervangen door goden, die aanvankelijk met veel zijn en eigenlijk moeilijk te onderscheiden van de natuurkrachten. Het monotheïsme is dan een bijzondere stap vooruit. De ene god wordt ver weg in een andere, transcendente, dimensie gesitueerd. En wie die god vereert, stelt zich voor zich mijlenver boven de natuurmens en zijn natuurgoden te bevinden. Westerse mensen zien zich graag als superieure mensen.

Marcel Gauchet is het niet eens met een lineaire vooruitgang, van natuurgeloof, over polytheïsme naar monotheïsme. Hij vindt dat de oorspronkelijke religie niet alleen de eerste was, maar vooral de meest zuivere. Daarna is er op het vlak van de religie alleen maar verval en ontbinding. De transcendente god trekt zich meer en meer uit de wereld terug en maakt plaats

voor een mens die autonomie verwerft. Voordien was hij volkomen afhankelijk van de goddelijke natuurkrachten. Naarmate zijn god transcenderender wordt, heeft hij zijn lot meer zelf in handen. Gauchet noemt dit een uittocht uit de religie. Op basis van geboden en heilige teksten, bepaalde religie aanvankelijk compleet de organisatie of structuur van een samenleving. Later denken en handelen mensen zelfstandig en wordt religie politiek irrelevant. Het gaat Gauchet immers op de eerste plaats om de politiek, hij schreef *“een politieke geschiedenis van de religie”*. Maar politiek kan alleen maar begrepen worden vanuit de religie, of liever vanuit de emancipatie uit de religie. Oorspronkelijk was alles en iedereen gewoon verweven met het religieuze en was politiek niet mogelijk. In de onttoverde wereld kon uiteindelijk democratie ontstaan. Onze samenleving leeft zonder goden, ook voor diegenen die geloven, denkt Gauchet. Op het moment dat een samenleving zich structureel van de religie heeft losgemaakt en seculier geworden is, is het zelfs denkbaar dat er alleen maar gelovigen deel van uitmaken.

Gauchet vindt dat toch een vooruitgang, ook al benoemt hij het niet zo. Het is een achteruitgang voor de religie, maar een vooruitgang voor de mensheid. Het verval of de terugtrekking van de religie is immers een evolutie van heteronomie, van onderworpen zijn aan goddelijke krachten, naar autonomie en dat is op de eerste plaats politieke autonomie. Dat de organisatie van de samenleving niet langer doordrongen is van religie, laat mensen toe hun lot in eigen handen te nemen. In een toestand van heteronomie is alles waar we aan gehecht zijn en wat ons dagelijks bezig houdt, niet van ons. Het is van een andere orde, maar ook van een andere tijd. We danken alles aan voorouders, helden en goden. Alles hebben wij ontvangen en alles komt op die manier uit een stichtend en ver verleden. Eigenlijk bewaren we een erfenis. De fundamentele gebeurtenissen en daden zijn voorbij en wat voorbij is herhalen we in rituelen. De breuk met dat oer-verleden is radicaal, de scheiding is onverbiddelijk en onherroepelijk. Mensen zijn ondergeschikt aan de krachten van de natuur. Die sacrale afhankelijkheid geeft zin aan het leven, leidt het handelen, draagt gewoonten. Maar ze komt niet van ons, ze komt van vroeger, van wezens met een andere natuur. Zij zijn de scheppers, na hen komen er alleen volgers. Alles heeft daarin zijn plaats en herkomst.

Dat verandert wanneer god zich boven de wereld verheft. Hij gaat tegelijk de wereld besturen. De oude goden bleven binnen die ene wereld, maar konden niet inwerken op de totaliteit van de dingen. De god die schepper is van een wereld waar hij zelf buiten staat, heeft toch greep op de totaliteit van de dingen. Op dat moment wordt communicatie mogelijk, kunnen geboden geïnterpreteerd worden, kan onderhandeld worden over de toepassing van de wetten. De macht van mensen over mensen neemt de plaats in van de exclusieve heerschappij door de religie. Politiek wordt mogelijk en is niet langer geïntegreerd in religie. De opkomst van de staat was de eerste religieuze revolutie. *“De god die niet langer aanwezig is in de natuur manifesteert zich ook steeds minder in de hiërarchieën die vorm geven aan de collectieve verhoudingen.”* (115). Op die manier doet zich

niet alleen een intellectuele, maar ook een politieke emancipatie voor. Elk opleggen van de wil van boven lost zich op. Er is niet langer afhankelijkheid ten aanzien van de andere wereld. We belanden in een objectieve wereld en een autonome menselijke sociale sfeer. We stappen over van een economie van eenheid naar een economie van dualiteit. In de eerste zijn het menselijke en goddelijke aan elkaar gebonden, in de tweede zijn ze van elkaar gescheiden. God is niet de hoogste onder andere goden, maar de enige. Hij wordt niet gedacht in termen van vergelijking, maar van exclusie, niet in termen van complementariteit met de wereld, maar van oppositie. Zelfs als god mens wordt in zijn zoon, blijft hij zich laten zien als het totaal andere. Hij is zozeer verschillend en verwijderd dat hij zonder hulp van de openbaring onbekend zou blijven. God en mens gaan definitief uit elkaar.

Het monotheïsme laat de mens toe de wereld te veroveren, wat niet kan als de menselijke orde opgenomen is in de natuur. Dan is de band onlosmakelijk: *“Het absoluut respect dat men verplicht is aan de gebruiken van de voorouders, dat is men ook verplicht aan de organisatie van het universum rondom.”* (135). Men mag niets ondernemen dat de natuurlijke gang van zaken kan veranderen. Roof of vernietiging moeten ritueel gecompenseerd worden. De natuur en de bovennatuur zijn vervlochten, een directe confrontatie is onmogelijk. Wanneer god en mens apart gaan wonen staat de natuur in haar totaliteit voor de mens. De natuur is dan iets totaal anders en kan helemaal toegeëigend worden. Mensen zijn vrij, staan alleen tegenover een onbeheerde natuur die volledig tot zijn beschikking staat. Arbeid wordt uitdrukking en garantie van menselijke autonomie, maar eigenlijk gaat het niet om de controle over dingen, maar om de greep op mensen. Het gaat niet om de uitbreiding van de beschikbare middelen, maar om de nood van de macht om te groeien. De eerste pogingen om het milieu te herschikken en tegelijk steeds meer te exploiteren voorbij het loutere gebruik van hulpbronnen, zijn voortzettingen of afgeleiden van politieke overheersing. De despoot onderwerpt mensen en meteen ook de natuur. De eerste echt machinale macht is de megamachine van despotisme, dat controle over de dingen verwerft door onderwerping van mensen. Slavernij is omvorming van de dingen door de omvorming van de mensen tot dingen. Vrije mensen hebben een volledige beschikking over een onbeheerde natuur. Naarmate de afstand van de schepper tot zijn schepsels kleiner wordt, raken mensen gedesolidariseerd van de rest van de schepping. Het verbond met de natuur wordt doorbroken en wordt drang om in de wereld door te dringen, een dwingende wil om de wereld naar zijn hand te zetten. In plaats van associatie met de natuur wil men bezit. In plaats van in te stemmen met de onaantastbaarheid van de natuur is er aandrif om te nemen en te veranderen. Wanneer god zich teruggetrokken heeft, wordt de wereld een onaantastbaar gegeven, iets wat gemaakt moet worden. Wanneer de zichtbare en onzichtbare natuur losgekoppeld worden, wordt de natuur ontmenselijkt (ontzield) en kan eindeloos veroverd worden.

Zo vat ik, uiteraard heel schematisch de redenering van Marcel Gauchet

samen. Welnu, ik volg die niet. Ik doe dit met schroom, want de auteur is van een zeer hoog niveau en ik wil zeker niet afraden om het boek te lezen. Maar toch ben ik het niet met hem eens. Hij stelt terecht vast dat de terugtrekking van die ene god in een totale transcendentie ruimte heeft open gemaakt, veel ruimte die wetenschap en politiek hebben ingenomen. Maar dat betekende geen overstap van heteronomie naar autonomie. De wereld waarin wetenschap en politiek zich ontplooiden bleef afhankelijk van het transcendente, ook al werd dat steeds minder in religieuze termen benoemd. Het bleef een niet menselijke wereld, waarin mensen geen plaats hebben. De Christusfiguur heeft hierin een brugfunctie vervuld. Gauchet denkt dat deze juist de afstand heeft ingesteld, maar hij heeft veel eerder de toegang tot het transcendente open gemaakt en de mensen uit hun gewone leefwereld binnengeleid in een goddelijke wereld, waar zij deelachtig konden aan worden. En toen zij vast stelden dat de transcendente wereld leeg is konden ze niet meer terug.

Laat mij beginnen met het beeld dat Gauchet schetst van de oorspronkelijke en wat hem betreft zuivere godsdienst. Mensen leven op dat moment in een totale verstrengeling met de natuur. Ze kennen natuurkrachten een goddelijke status toe, waardoor zij volkomen afhankelijk zijn van het goddelijke. Is dat zo? Je kunt ook stellen dat die mensen in een wereld leven, waar zij niet volledig vat op hebben. Het is een wereld die hen misschien vaak vijandig gezind is en daarom ook angst bezorgt. Dat is misschien een vorm van afhankelijkheid, maar dat zijn eenmaal factoren die hun leefwereld bepalen. Zij zien daar eigenlijk wel terecht krachten in die hen te boven gaan. God is aanwezig in de dingen die ik voor me zie en die ik gebruik, de kracht die alles doordrenkt. Alleen houden ze de voeten op de grond: alles speelt zich af in hun wereld. Het zijn geen krachten uit een andere wereld. Wat Gauchet afhankelijkheid noemt, zijn eigenlijk gewoon bestaansvoorwaarden. Daar is niets bovennatuurlijks aan. Zelfs de sjamaan is niet meer dan een verbindingsman tussen mens en natuur. Gauchet zou wellicht opwerpen dat ze die voorwaarden niet zelf geschapen hebben, dat ze uit een verleden stammen en hen overdragen werden als een erfenis waar ze moeten over waken! Als ze iets nemen of vernietigen moeten ze vlug een ritueel uitvoeren om dat te compenseren! Ik vind niet dat we dat laatste nog moeten doen, maar maakt de idee dat we onze bestaansvoorwaarden erven ons echt meer afhankelijk dan wanneer we denken dat alles van ons is en dat we met die voorwaarden kunnen doen en laten wat we graag willen? Is het respect ten aanzien van de natuur zo negatief?

Wanneer we overgestapt zijn op monotheïsme zou volgens Gauchet in elk geval een eind gekomen zijn aan onze afhankelijkheid. God trekt zich terug in zijn eigen wereld en maakt plaats voor de mens op aarde. De uittocht uit de religie is een bevrijding, de weg naar vrijheid. Alleen blijkt die God, vanop zijn goddelijke stoel de mensenwereld aan te sturen. Tegelijk krijgen mensen een volmacht, een mandaat om met hun wereld te doen en te laten wat ze zelf willen. Respect hoeft niet meer. Het is mijn wereld en ik mag die van mijn god

exploiteren zo veel ik wil. Wat overigens in de loop van de tijd ook gebeurd is. Een deel van de mensen verwierf inderdaad een soort autonomie, die dan vooral de autonomie is om anderen in een vernietigingsmachine te duwen. Het verbond met de natuur wordt opgeblazen. Maar niet het verbond met god, want de mens mag dit lekker doen uit zijn naam. Gauchet denkt nochtans dat in het Christendom mensen zich echt wel van hun god hebben verwijderd. Zelfs de komst van Christus manifesteert voor hem vooral dat god anders is, juist ver van de mensen verwijderd is. Is dat zo? De dood van Christus introduceert mensen eerder in een goddelijke wereld. In zijn spoor geven ze zich, ook als ze nog op deze aarde leven, over aan hun god, maar ze worden dan toch al een beetje aan hem gelijk. Of ze leven toch al een beetje onder zijn bescherming en kunnen optreden in zijn naam. Als al van autonomie sprake kan zijn, het maakt de eigen bestaansvoorwaarden toch ondergeschikt aan een vermeend hogere orde.

Het Christendom ligt aan de basis van de idee van individualiteit en vrijheid, zoals we die vandaag nog kennen. Wellicht vind je daar, zoals Luc Ferry aangeeft, zelfs de wortels van een seculiere samenleving. Maar de god van het Christendom is een exclusieve god, die de mensen wil opnemen in zijn hogere orde in zoverre ze zijn exclusiviteit erkennen. Het Christendom heeft die ambitie overgenomen van de Joodse cultuur. Oorspronkelijk kenden ook zij vele goden, maar geleidelijk aan werd hun jaloerse god abstracter en transcender, tot hij pure geest werd. Het Christendom heeft geprobeerd uit naam van zijn god de hele wereld aan zich te onderwerpen. De idee dat de natuur van de mensen is, geëxploiteerd mag worden, is de motor geworden van een economisch systeem dat quasi religieuze trekken heeft aangenomen. God heeft zich natuurlijk wel uit de wereld teruggetrokken, maar Gauchet gaat er totaal aan voorbij dat de mens zichzelf in die goddelijke wereld een plaats probeert te geven, ten koste van zijn eigenlijke habitat. Het is zijn hoogste betrachting om zich over te geven aan het goddelijke. Je vindt daarover in het evangelie talrijke passages. Misschien moeten mensen hun autonomie daadwerkelijk opnemen, maar dat kan wat mij betreft alleen als ze de idee van een andere, betere of hogere wereld opgeven. Het gaat om deze wereld, er is geen andere wereld. Iemand als Ton Lemaire (*Tegen de tijd*, 2022) pleit zelfs voor polytheïsme. Atheïsme en agnosticisme houden eigenlijk nog altijd geweld in zich. Polytheïsme blijft zich verwonderen over de oneindige rijkdom van de wereld en gaat niet opzij voor de onttovering van de wereld. Ik weet niet of je zover moet gaan, maar Gauchet ziet alleen de onttovering en negeert de impact van het transcendente. Wanneer je de weg naar het transcendente afsnijdt, blijft er misschien toch nog wel wat over van het wonderlijke. Dat hoeft misschien geen probleem te zijn. Een totaal onttoverde wereld kan dat wel zijn, zelfs als de band met god volledig doorgesneden is.

De Verlichtingdenkers bleven het verlangen koesteren naar vooruitgang of ontwikkeling en ambiëren een bovenmenselijke missie. Hun lineair geschiedenisbeeld behield een religieuze inspiratie, de illusie van eeuwigheid. Philipp Blom (*De onderwerping*, 2023) toont hoe mensen als Descartes en Bacon

een nieuw evangelie schreven van wetenschappelijke en rationele natuurbeheersing. De verlichtingsdenkers die de christelijke dogma's verwierpen, bleven argumenten en denkbeelden uit de christelijke traditie gebruiken. Ze waren overigens opgeleid in christelijke- en vooral Jezuïetenscholen. Geschiedenis bleef op een of andere manier heilsgeschiedenis. De opdracht om de wereld te beheersen werd niet meer altijd uit naam van god opgenomen, maar er bleven voldoende god-gelijke principes om aan die opdracht niet te verzaken. De fundamentele idee is dat de wereld geen ziel heeft, eigenlijk dode materie is. De mens-god (om nog een keer in de richting van Luc Ferry te kijken) mag daarmee doen wat hij wil. En zelfs iets meer, hij mag ook anderen beheersen, onderwerpen, folteren, doden ... in zoverre daarmee hun zielenheil gediend worden. Mensen hebben een erfschuld en daardoor hoort het lijden bij het leven in het aardse tranendal. In de verlichting waren er ook denkers, zoals Diderot en D' Holbach, die hierin niet meegingen, maar de hoofdteneur vertaalde de idee van een god-mens in seculiere termen. De mens behield zijn status, zijn missie om de wereld te veroveren en te exploiteren, zijn deelname aan een proces van vooruitgang. De argumenten wisselden, niet de principes. En dat is vandaag niet anders, vindt Blom. Apologeten van de religie werden vervangen door apologeten van de markt. Ook in het communisme kreeg grenzeloze groei door maximale uitbuiting van de natuur de hoogste prioriteit. Economisten namen de theologische opvattingen over: *“De belangrijkste economische school van het Westen hield vast aan een mensbeeld dat direct uit de theologische traktaten van de middeleeuwen of de vroegmoderne tijd lijkt te komen en wetenschappelijke inzichten uit eigen tijd volledig negeerde.”* (291). De mens is een door en door theologisch concept en de wereld waarin deze handelt blijkt een constructie uit de theologie. Het is een doods territorium dat systematisch en met het oog op de winst wordt uitgebuit. Het kan als een eindeloze economische hulpbron gebruikt worden, zonder om te zien naar de gevolgen. Wie vandaag echter de milieubalans bekijkt ziet volgens Blom waanzin, georganiseerde dodelijke waanzin.

Ik denk daarom dat er nood is aan een nieuwe verlichting, die deze illusie doorbreekt. Gauchet heeft dit niet gevat, vrees ik. Dat god zich uit de wereld terugtrok is voor hem voldoende om alle ruimte over te laten aan de mensen, maar hij negeert dat een abstracte god, die niet eens meer zo genoemd hoeft te worden, aan de touwtjes blijft trekken. Het is eigenlijk ontstellend dat hij niet ziet dat de idee van incarnatie de mensen deelachtig probeert te maken aan het goddelijke. Dat religie sinds de uittocht van god geen invloed meer zou hebben op de structuur van een samenleving is heel moeilijk te volgen. Misschien is er sprake van een uittocht uit de religie, maar er is in elk geval geen uittocht uit de transcendentie en vooral niet uit de idee dat die transcendente wereld een mandaat verleent om de wereld waarin we echt leven te exploiteren zoals het ons goed dunkt, alsof die wereld van een tweede orde in functie staat van die vermeend hogere orde. Zeker door het Christendom is de band met de transcendente wereld juist sterker gemaakt. De gelovigen hoeven niet eens te wachten om er deel van

uit te maken. Het kan onmiddellijk als ze zich maar overgeven.

In de uittocht van de religie heeft de mens, volgens Gauchet, afstand genomen van zijn ambitie om god te zijn. Dat is in de westerse cultuur niet gebeurd, zelfs niet waar het Christendom op de achtergrond getreden is. De onttovering van de wereld is in zover doorgeslagen dat zelfs de mens uit de wereld gezet werd. Hij treedt die wereld tegemoet alsof hij er zelf niet toe behoort en hij ondergraaft wat noodzakelijk is om als mens te blijven bestaan. De westerse cultuur moet misschien een stap terug zetten en zich daarmee definitief afzetten van het Christendom als structurerende factor. Wat dan overblijft aan religie is een individuele zaak, daar heeft Gauchet een punt. Hij onderschat echter de betekenis van de incarnatie. Hij gaat ervan uit dat de vrijheid van de mensen groter is naarmate goden verderaf zijn. De truc met Christus is nu juist om de mens mee in de hoogte te trekken. De Christelijke westerse cultuur is van die hoogte nooit meer neergedaald, ook niet toen god gestorven is. Gauchet minimaliseert op een voor mij zeer verrassende manier de "functie" van Christus. Die is inderdaad een bemiddelaar, een brugfiguur. Door zijn dood trekt hij de mensen mee, leidt hij hen binnen in het rijk van god, in die andere wereld. Eens ze zelf dood gaan vinden ze in die andere wereld hun bestemming. Zij worden voor de eeuwigheid deel van god, ze worden een heel klein beetje god-gelijk. Maar in afwachting kunnen zij hun menselijke wereld ordenen volgens de voorschriften van god. Ze bereiden op die manier hun lot na de dood voor, maar maken toch van de wereld hier al een beetje een voorafbeelding. Zij hebben een missie, zij moeten dat doen. Zij mogen, moeten zelfs, de wereld inrichten zoals god hen dat opdraagt. Dat impliceert de onderwerping van wie niet geroepen is. De Christelijke god is, in navolging van de Joodse god, een exclusieve god. Zijn aanhangers aanvaarden geen andere goden, er is die ene en dat is alles.

Gauchet gaat ervan uit dat er een breuk ontstaan is tussen het goddelijke en het menselijke. God heeft zich teruggetrokken en de mens krijgt het terrein voor zichzelf. Dat lijkt me niet wat in het Christendom gebeurd is, tenminste niet wat het christendom als leergezag verspreid heeft. Hij heeft natuurlijk wel gelijk als hij van een secularisering gewaagt. Niet god, maar het christendom is meer een meer teruggeweken. Betekent dit echter dat de fundamentele boodschap verdwenen is? Is er een god nodig om vol te houden dat er vanuit een andere, transcendente, wereld een missie, een opdracht of zelfs een volmacht, is gegeven? De transcendente wereld krijgt voorrang omdat het een wereld is die eeuwigheid impliceert. Het christendom wil de dood overwinnen en het wil daar liefst al mee beginnen in deze wereld. De hele geschiedenis is een proces van vooruitgang. We zijn op weg naar steeds beter en het is aan ons gegeven om dat proces te ondersteunen. Vooruitgang of ontwikkeling is als ideaal blijven bestaan, ook op het moment dat god steeds meer op de achtergrond verdwenen is. In naam van de vooruitgang werd de wereld veroverd en geëxploiteerd. Vooruitgang is gewoon een ander woord voor god, het is inderdaad de sleutel voor een heilsgeschiedenis.

Gauchet denkt dat de secularisering voldoende is om mensen met de voeten

op hun wereld te zetten. Blom vindt dat ook een seculiere samenleving aangedreven kan zijn door een theologische vooropzetting en die moet op de schop. De mens kan wat hem betreft de natuur niet onderwerpen. De Homo Sapiens is eindig, vooruitgang zonder meer bestaat niet, er is geen goddelijk plan, de mens is een element in de natuur, staat midden de natuur. Het project van de onderwerping blijkt een catastrofale vergissing te zijn. De logica die lange tijd bleek te werken is in elkaar gestort. Het antwoord van de economische groei gaat niet meer. Het is gewoon een suïcidaal waanidee. Een geslaagd bestaan moet berusten op geven en nemen, een evenwicht dat in polytheïstische natuurbeelden vanzelfsprekend is. Elke handeling is dan een ingreep in een evenwicht en moet omzichtig gebeuren. Precies daar is de idee van onderwerping fundamenteel mee in strijd. Zij maakt de natuur tot iets passief, iets zonder stem, dat bezeten en verkocht, gepenetreerd en ontgonnen, uitgebuit en beheerst kon worden “*door Gods beminde, maar gevallen schepsel, de mens.*” (336). Gauchet heeft niet helemaal ongelijk als hij de oudste godsdiensten de meest zuivere noemt en wat daarna komt eigenlijk verval. Maar (om het iets te dramatisch uit te drukken misschien), hij ziet niet dat aan dat verval geen einde gekomen is met de secularisering.

Blom vreest een catastrofe als we niet dringend een ander mensbeeld ontwikkelen. En hij zoekt aansluiting bij wetenschappelijke inzichten, ook in de natuurkunde, die vertrekken vanuit de context waarin fenomenen zich voordoen en van de betrokkenheid die hen kenmerkt. Mathematische modellen, maar ook natuurkundige fenomenen zijn slechts denkbaar in verbinding met anderen en identiteit is afhankelijk van de plaats in een groter geheel. We moeten leren denken in paradoxen en relaties en tegenstrijdigheden op de koop toe nemen. Mensen zijn niet heer van de schepping, maar uiterst symbiotische organismen, een product van onvermoede communicatieprocessen tussen talloze levensvormen. Een mens is in hoge mate manipuleerbaar en vol cognitieve vooroordelen, nooit meester over zichzelf... “*De soevereine mens als drager van de ziel verbleekt, en onder het masker van de theologische traditie komt een wilder, verweven en verregaand onbekend wezen tevoorschijn.*” (327). De mens moet zijn bijzondere positie opgeven.

Ik denk dat Marcel Gauchet die stap niet zet. Hij beschrijft hoe de wereld onttoverd is en dat is herkenbaar. De westerse wereld is onmiskenbaar gesecculariseerd, de kerk speelt als instituut een steeds kleinere rol. Maar het geloof in de god-gelijkheid blijft ons parten spelen. De wereld is niet onttoverd genoeg. De mens heeft zijn god willen volgen naar zijn transcendent wereld. Hij dacht de eeuwigheid binnen te stappen. Odysseus had nochtans al ondervonden dat er in de wereld van de doden niet veel te halen valt. Het is een schimmenwereld, waar je beter buiten blijft. Het is hier te doen, in de wereld waarin we leven en waar we op alle mogelijke manieren mee vervlochten zijn en die helemaal niet van ons is. We moeten een evenwicht bewaren, geven en nemen. Dat kunnen we leren van wat Gauchet zuivere religie noemt.